

■ Litteraturgranskningar

Jan Andersson: Yttrandefrihetens dilemman. Debatten om hetspropaganda, mediekoncentration samt personlig integritet mellan 1940- och 2000-tal. Uppsala: Statsvetenskapliga institutionen, 2004 (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 162).

CURT RÄFTEGÅRD¹

I Yttrandefrihetsutredningens betänkande *Värna yttrandefriheten* (SOU 1983:70 sid. 78) kan man läsa att det är "...vanligt med fylliga motiveringar för yttrandefrihet, som om det vore nödvändigt att bevisa att den har sina förtjänster". Utredningskommittén varnar därpå för risken att "detaljerade motiveringar för yttrandefrihet kan skrivas om till lika detaljerade förbehåll för den". Denna inställning kan i en snäll tolkning förstås som ett alexanderhugg med syfte att låta kommittén raskt komma in på sitt huvudärende (yttrandefriheten i de nya medierna). Men inställningen är också antiintellektuell och farligt slapp. Utan att på allvar fundera över, och just fylligt försöka beskriva yttrandefrihetens motiv och gränser riskerar den att liksom andra "sanningar" bli en död dogm, en företeelse så given att den blir svår att klargörande försvara när det så småningom behövs.²

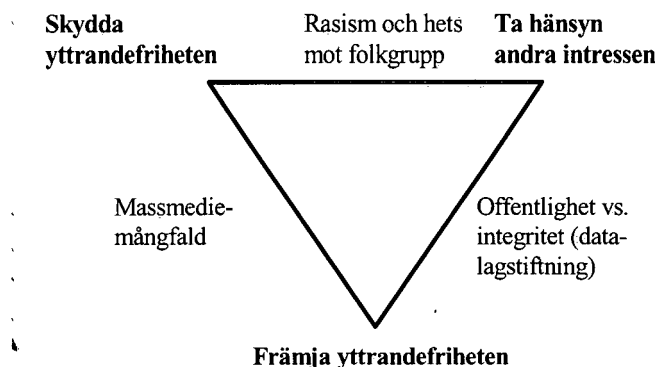
¹ Docent Curt Räftegård är verksam vid avdelningen för Statsvetenskap vid Karlstads universitet. E-post: curt.raftegard@kau.se

Att det de facto blivit just så är ett resultat som kan föresväva läsaren av Jan Anderssons avhandling om den i lagstiftningen engagerade svenska politiska elitens argumentationer kring yttrandefrihet. Avhandlingen handlar om yttrandefrihetens motiv, så som de diskuterats i tre lagstiftningsdebatter (1940 – 2000) och i vilka yttrandefrihetens värden kommit i konflikt med andra viktiga värden. *Dilemman* kallar Andersson dessa värdekonflikter. Hans konkreta syfte är att "analysera de värdekonflikter som är förknippade med yttrandefrihetens praktiska förverkligande i svensk politik" (sid. 10).

Figur 1 (i grundversion på sid. 28 i avhandlingen) illustrerar de dilemman Andersson fokuserar, där värdet hos yttrandefrihet ställs mot andra värden. Skyddandet av yttrandefrihet kan för det första komma i konflikt med andra värdefulla intressen. Argument för att skydda yttrandefrihet kan för det andra också komma i konflikt med argument för att främja densamma. Och för det tredje kan främjandet i sin tur även kollidera med andra viktiga hänsynstaganden. Utöver dessa tre konfliktdimensioner anges i figuren dessutom de på lagstiftning inriktade debatter som (på goda men här utelämnade grunder) valts av Andersson för empirisk analys.

Anderssons analysapparat (kapitel 1) är i allt väsentligt hämtad från och inspirerad av den politiska filosofin. Utgångspunkten är att yttrandefrihet kan förstås som en rättighet.

² Värdet hos den levande sanningen i motsats till den döda dogmen var ett av John Stuart Mills argument för just yttrandefrihet; i uppsatsen *Om friheten* ([1859] 1991).

Figur 1. Yttrandefrihetens dilemman och val av debatter.

Analysapparaten består av:

1. En uppsättning *rättighetstyper*. Här hänvisas till Stig Kangers bearbetning av den amerikanske rättsfilosofen Wesley Hohfelds klassiska distinktion mellan kravrättighet, frihetsrättighet, befogenhetsrättighet och immunitetsrättighet. i
2. En uppsättning principiella *konfliktlösningsordningar* för de tillfällen rättigheter står mot varandra. I förgrunden för Anderssons analys står här dels alternativet lexikalisk prioriteringsordning innebärande att en rättighet tillfredsställs fullt ut innan utrymme för en konfliktande rättighet kan komma i fråga, dels alternativet balanserande prioriteringsordning³, innebärande att konfliktande rättigheter sammanvägs och sammanjämkas.
3. En uppsättning *intressen* av yttrandefrihet. Med Thomas Scanlon identifieras meddelarens intresse, publikens intresse och den utanförståendes intresse.
4. En uppsättning *"typargument"* för yttrandefrihet, nämligen demokrati, sanning och autonomi (med inspiration från bl. a. Frederick Schauer respektive J S Mill respektive Ronald Dworkin och Thomas Scanlon)

De två sista delarna i apparaten kombineras och sammanfattar Andersson i en matris där cellerna uttrycker de positioner – värden – som ståndpunkter i debatten antas kunna inta (tabell 1, i avhandlingen på sid. 27)

Jan Andersson uttrycker sin undersökningsmetod som en "innehållslig idéanalys", och han beskriver den som "idécentral" i motsats till en "aktörscentral". Det innebär att de idébärande aktörerna inte väljs ut. "[De] låter sig snarare framträda ur det material som kan anses lämpligast att använda." (sid. 30) Och det materialet består i sin tur av offentligt tryck som SOU, utskottsbetänkanden, riksdagsmotioner och propositioner (med remissyttranden), och tidningsartiklar (främst ledare) och några internetartiklar.

3 Uttrycket är mitt. Andersson namnger inte ordningen men omtalar den något tankeförledande i termer av en "kvantitativ" vägning av rättigheter eller intressen – i motsats till den från Rawls (1972, sid. 42ff) hämtade lexikaliska ordningen som Andersson betecknar som "kvalitativ". Andersson använder dock flera gånger ordet balans när han talar om den förra.

Tabell 1. Värden som skyddas av yttrandefrihet

	Meddelarintressen	Publikintressen	Utanförstående intressen
Sanningsargument		rationell åsiktsbildning	"samhällsnytta"
Demokratiargument	jämlikhetsaspekten	informationsaspekten kontrollaspekten	indirekt skydd av andra demokratiska rättigheter
Autonomiargument	meddelarautonomi	publikautonomi	

De empiriska analyserna genomförs i tre separata kapitel. Kapitel 2 ägnas åt 60 års argumentation om å ena sidan skyddet för yttrandefrihet, inklusive rätten att med ord kränka andra, och å andra sidan hänsyn till intresset eller rättigheten att på grund av ras- eller grupptillhörighet inte behöva utsättas för sådan kränkning. Det sistnämnda syftar alltså på det som i Brottsbalken kommit att kallas "hets mot folkgrupp".

Kapitel 3 analyserar den mediapolitiska debatten från mitten av 1960-talet. Debatterna om presstöd och åtgärder mot mediakoncentration förstås av Andersson som en motsättning mellan skyddet för yttrandefrihet som en negativ frihet (inkluderande non-interventionsprincip och etableringsfrihet som en immunitetsrättighet) och främjandet av yttrandefrihet som en positiv frihet (inkluderande idén om värdet av mångfald).

I kapitel 4 ställs den sorts främjande av yttrandefrihet som offentlighetsprincipen är uttryck för mot intresset att skydda människors personliga integritet. Dilemmat mellan dessa värden har sedan 1970-talet fått stor uppmärksamhet i anslutning till datorisering av personuppgifter och framväxten av Internet. I synnerhet står debatten kring Personuppgiftslagen från 1998 i centrum för Anderssons analys.

Huvudresultat

Som avhandlingens empiriska huvudresultat måste bruket av yttrandefrihetens typargument räknas. Andersson konstaterar först att demokratiargumentet förekommer i alla tre debatterna vilket knappast är ämnat att förvåna. Mer tänkvårt är det att demokratiargument i alla tre debatterna används såväl för som emot ett visst förhållningssätt. Ännu mer tänkvårt eller "uppseendeväckande" med Anderssons eget ordval (sid. 163) är antagligen att demokratiargument i rasism- och hetsdebatten endast av ett fåtal aktörer användes för att försvara yttrandefriheten. I stället är det för att inskränka den som "demokrati" framförallt återopas. Eller åkallas skulle man vilja säga. Det är åter som om termen 'demokrati', så positivt laddad, begreppsliiggörs av debattörer på ett sådant sätt att den diffust och vagt – men övertalande – kan träda i tjänst för allehanda ståndpunkter. Hållningen känns igen från t.ex. EU-debatten (Jacobsson, 1997).

Vad gäller bruket av de övriga typargumenten är de mindre frekventa. Sanningsargumentet förekommer endast i rasism- och hetsdebatten, och det utpräglat individrelaterade autonomiargumentet knappast alls. Vad det sista anbelangar tillåter sig Andersson en perspektivfylld spekulation. Det lågfrekventa bruket av autonomiargument säger något om skillnaden mellan svensk och amerikansk yttrandefrihetsdebatt, menar han. För i den amerikanska har "det individualistiska perspek-

tivet på yttrandefriheten ... en betydligt mer markerad ställning” (sid. 170).

Till de övergripande empiriska resultaten hör också den utvidgning av syftet bakom yttrandefriheten som Andersson konstaterar. Hos ”1944 års tryckfrihets-sakkunniga” framhölls som särskilt skyddsvärda yttranden som har ”politisk betydelse”. I mer sentida utredningar och diskussioner lyfts som skyddsvärd fram även t.ex. religiösa, vetenskapliga och kulturella angelägenheter (sid. 160). Men parallellt med denna utvidgning tycks också yttrandefriheten i annan mening ha ”avsmalnats”. Andersson noterar särskilt dels hur utrymmet för ”den hätska debatten” tycks ha minskat, dels hur personuppgiftslagen minskat möjligheten att utnyttja offentlighetsprincipen. Det blir som om större räckvidd hos yttrandefriheten åtföljs av mindre kraft, för att använda Anderssons ord.

Av särskilt intresse är därtill att konstatera att av konfliktlösningens ordningarna – de som används när värden står emot varandra – så dominerar föga förvånande den balanserande i debatten (och i faktisk lagstiftning). Motsättningar jämkas samman. Andersson menar sig bara finna ett fall av den alternativa lexikaliska prioriteringen, där alltså den ena rättigheten eller det ena intresset prioriteras upp och tillgodoses fullt ut innan den andra över huvud taget kan komma i fråga.⁴ Och det fallet gäller Personuppgiftslagens prioritering av människors integritet framför datas offentlighet. Intresset av yttrandefrihet (offentlighetsprincipen) tillgodoses först sedan intresset av integritetsskydd helt tillgodosetts. Det framgår tydligt av Anderssons debattanalys hur detta är ett resultat av EG:s dataskyddsdirektiv och hur, med Anderssons ord, en ”kollision” uppstår mellan en kontinental rättstradition och en svensk.

Metod- och teorikommentarer

Avhandlingens styrka ligger definitivt inte på det metodmässiga planet. För det första är stora delar av analysapparaten i stort sett oargumenterade och omotiverade. Vi får t.ex. inte veta varför just demokrati-, sannings- och autonomiargumenten valts för att undersöka svensk debatt. Man kan förledas att tro att endast dessa argument kan existera som motiv för yttrandefrihet, men så är det förstås inte – även om de intuitivt *kan* förefalla vara de mest centrala.⁵ Inte heller är valet av dilemman (fig. 1 ovan) motiverat. Figuren kan se bestickande logisk ut men verkligheten kan också tillhandahålla andra värden och nya dilemman. Diskussionen om Sverige som ”lagstat” snarare än ”rättsstat” hör dit (t.ex. Petersson m.fl. 1999). Faktuellt intressant är att det i alla tre analyserade dilemmadebatter går att spåra även just den sortens värdekonflikt. ”Kollisionen” mellan den kontinentala och den svenska rättstraditionen (ovan) är ett tydligt exempel. Att benämna värdekonflikten i debatten om massmediemångfald som en kon-

4 Anderssons påstående om endast ett sådant fall måste ifrågasättas. I rasism- och hetsdebatten (kap. 2) redogör han själv för den av Lagrådet 1970 lanserade distinktionen mellan yttranden om en folkgrupps ”konstitutive egenskaper” och yttranden om en folkgrupps ”åsikter”. Det är en distinktion som slagit rot, om inte i vardagsspråket så i varje fall i juridiken. Det är den först nämnda som omfattas av uttrycket ”hets mot folkgrupp”. Och just rätten att inte bli diskriminerad på den grunden är lexikaliskt prioriterad, det vill säga ”tillgodosedd fullt ut” innan den därmed underordnade yttrandefriheten kan få komma ifråga.

5 Lee Bollinger (1986) föreslår t.ex. tolerans som motiv, Thomas J. Emerson (1970), bland annat samhällets behov av löpande anpassning och Edwin Baker (1979) människors självförverkligande. Petäjä 2003, sid. 20ff ger en översikt.

flikt mellan värdena skydd för och främjande av massmediemångfald synes därtill något "skruvat". Att t.ex. förstatidningskungen Gustaf Ander talar om sig som "diskriminerad" med hänvisning till stödet till andratidningarna syftar näppeligen på att hans yttrandefrihet skulle vara diskriminerad. Den påverkas inte. Den värdekonflikt som står i förgrunden här är antagligen och i stället den som handlar om borgerliga och socialistiska frihetsbegrepp, och läst på det sättet är Anderssons analys ändå klart intressant.

För det andra är Anderssons mer precisa tillvägagångssätt mycket torftigt beskrivet. Metoden uttrycks som "en typ av innehållslig idéanalys" (sid. 27). Och därmed sätter författaren punkt. Så vad för typ får vi inte veta. Inte heller får vi veta något om kännetecken hos en idéanalys, dess begränsningar, alternativa utförandesätt, alternativa tolkningsstrategier eller t.ex. dess fallgropar. Anderssons oredovisade arbetssätt går starkt ut över den nödvändiga transparensen och därmed det vetenskapliga kravet på intersubjektiv kontrollerbarhet. Det Andersson analyserar är språkliga texter. Men ingen som helst medvetenhet om språks *varierande* funktionssätt redovisas. Ordet 'operationalisering' förekommer över huvud taget inte i avhandlingen. Hur ett argument känns igen som ett demokratiargument eller sanningsargument eller autonomiargument blir för läsaren förborgat. När Fri- och rättighetsutredningen exempelvis uttrycker att ett visst förhållande har med "statsskicket" att göra blir det för Andersson ett demokratiargument. Det är måhända en rimlig slutsats. Men ordet 'statsskick' bär väl också på andra idéer än demokratins, som likaväl kunde syftats på? Rättssäkerhet och legalitet t.ex. Eller effektivitet eller kompetens. Eller ingår allt detta i Anderssons "demokrati"? Gräns-

dragningen mellan de två prioriteringsordningarna är inte heller särskilt klarlagd. Frågan man genomgående kan ställa sig är vad de centrala begreppen i avhandlingen mer preciserat omfattar.

Samtidigt ska framhållas att Anderssons *göranden* i den faktiska analysen inte framstår som särskilt gåtfulla eller udda, och endast undantagsvis som tvivelaktiga i förhållande till – vad kan man kalla det? – ett statsvetenskapligt vardagligt arbetspråk. En intuitivt genomförd idéanalys utifrån en politologiskt vardagspråklig uppfattning om innehållet i begrepp som demokrati, sanning och autonomi; så kan antagligen arbetet etiketteras.

Avhandlingens styrka ligger inte heller på det teoretiska planet. Någon teoriutveckling är det inte fråga om och exempelvis är ett försök från Andersson att tillbakavisa idén om möjligheten till en enhetsteori för yttrandefrihet inte alls hållbar. Hans argumentation på just den punkten uttrycker essentialism och han gör den sortens felslut vi brukar omtala som det naturalistiska.⁶ Sammanblandningen av begreppsvärld och faktisk värld verkar också gå igen i en avslutande spekulation om den deliberativa demokratin som "lösning" på yttrandefrihetens dilemman. Det är i den avdelningen oklart om Andersson syftar på begreppsliga dilemman eller om han syftar på verklighe- tens dilemman eller om han samtidigt syftar på båda två.

Däremot innehåller avhandlingen en omfattande uppsättning begreppsliga kategoriseringar och utredningar till vardera av de tre analyserade dilemman. De em-

6 Med "enhetsteori" syftas på idén att söka rättfärdiga yttrandefrihet utifrån ett (1) värde och inte t.ex. de tre – demokrati, sanning och autonomi – som Andersson utgår från. Ulf Petäjä (ovan) har gjort ett intresseväckande enhetsteoretiskt försök.

piriska kapitlen inleds alla med en begreppsutredande diskussion där värdekonflikter och principiella argumentationslinjer preciseras. Här nyttiggörs också cellvärdena i matrisen, tabell 1 ovan. Hur, för att exemplifiera, ser de principiella rättfärdigandena ut för att begränsa möjligheter till rasistisk propaganda? Och hur lyder de principiella demokrati-, sanning- och autonomiargumenten för rätten till rasistisk propaganda? Dessa kapitelinledande och utredande texter, oaktat en del vagheter, är upplysande och måste gottskrivas avhandlingen som viktiga och nyttiga delar av dess resultat.

I vardera av de tre empiriska kapitlen görs förstås också den omfattande genomgång av de argumentationer i värdekonflikterna som producerats av vad jag ovan kallat ”den i lagstiftningen engagerade svenska politiska eliten”. Argumentationen analyseras i de termer det just nämnda begreppsutredande arbetet resulterade i. Detta ordnande blottläggande är avhandlingens starkaste sida, och det är genom detta arbete de empiriska resultaten framträder. Andersson har förvisso en märkvärdig urvalsformulering för sitt material (se inledningen ovan). I förbigående talar han om det i termer av ”...det material som kan anses lämpligast att använda.” (sid. 30). Förborgat det med alltså. Men då bör dock betänkas att hans empiriska analyser, givet de tre valda debatterna, närmar sig totalundersökningens urval, åtminstone vad gäller det offentliga trycket. Inte mindre än 71 stycken propositioner, utskottsbetänkanden, utredningar, motioner etc. ingår i de tre debattanalyserna.

Avhandlingens bidrag

I sammanfattning kan begreppsapparaten med de successiva klargörandena sägas vara avhandlingens svaga sida: vag precision, outvecklat förhållningssätt till språk och icke explicitgjord metod. Men begreppsapparaten med dess successiva klargöranden med relevans för den lagstiftningsengagerade elitens yttrandefrihetsdebatt utgör också – inte minst tillsammans med det mycket omfattande empiriskt blottläggande arbetet av den faktiska argumentationen avhandlingens starka sida. Jan Andersson bidrar på så sätt med ett begreppsligt och empiriskt grundarbete som det vore mycket oklokt av kommande forskare om svensk yttrandefrihet att gå förbi.

Referenser

- Baker, C E (1989) *Human liberty and freedom of speech*, New York: Oxford University Press
- Bollinger, L C (1986) *The Tolerant Society*, New York: Oxford University Press
- Emerson, T I (1970) *The System of Freedom of Expression* New York: The Random House
- Jacobsson, K (1997) *Så gott som demokrati*, Umeå: Boréa
- Mill, J S (1991) ”On Liberty” i *On Liberty and Other Essays*, Oxford: Oxford University Press.
- Petersson, O m.fl. (1999) *Demokrati på svenskt vis*, Demokratirådets rapport 1999, Stockholm: SNS
- Petäjä, U (2003) *Varför yttrandefrihet?* Växjö: Växjö universitet, Politologi
- Rawls J (1972) *A Theory of Justice*, Oxford: Clarendon
- SOU 1983:70 *Värna yttrandefriheten*. Förslag av yttrandefrihetsutredningen.